

ELWIRA KACZYŃSKA

 <https://orcid.org/0000-0002-4545-1927>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Filologiczny

Świadectwo Eliana o rogatych zwierzętach Indii

Свидетельство Элиана
о рогатых животных Индии

Абстракт

В статье представлены рогатые животные Индии, описанные Элианом в его зоологическом трактате *О природе животных* (*De natura animalium*, XV 15; XVI 20). Вероятно, он повторяет данное Мегасфеном описание восточных животных, обитающих на Индийском полуострове. Автор тщательно анализирует три вида животных, упомянутых под их местными (т. е. негреческими) названиями: (1) μέσοι, (2) καρτάζωνος и (3) ὑάρινα. Предполагается, что зоологическая номенклатура Элиана имеет среднеиндийское происхождение и относится соответственно к трем видам рогатых млекопитающих: (1) к ладакхскому уриалу или дикому восточному барану (*Ovis vignei* Blyth, 1841); (2) к индийскому носорогу или большому однороговому носорогу (*Rhinoceros unicornis* L., 1758); (3) к чинкаре, известной также как индийская газель или газель Беннетта (*Gazella bennettii* Sykes, 1831).

Ключевые слова: животные Индии, этимология, греческая зоологическая литература, рогатые млекопитающие, восточные заимствования в древнегреческом

Aelian's Testimony
on the Horned Animals of India

Abstract

The paper presents horned animals of India, described by Aelian in his zoological treatise *On the Characteristics of Animals* (*De natura animalium*, XV 15; XVI 20). Probably he is repeating Megasthenes' description of the oriental animals existing in the Indian Peninsula. The present author carefully analyzes three species of animals, mentioned under their local (i.e. non-Greek) names: (1) μέσοι, (2) καρτάζωνος and (3) ὑάρινα. It is suggested that Aelian's zoological nomenclature is of Middle Indo-Aryan origin and refers to three species of horned mammals, respectively: (1) the Ladakh urial or the wild oriental sheep (*Ovis vignei* Blyth, 1841); (2) the Indian rhinoceros or the greater one-horned rhinoceros (*Rhinoceros unicornis* L., 1758); (3) the Deccan chinkara, known as the Indian gazelle and the ravine deer (*Gazella bennettii* Sykes, 1831).

Keywords: animals in India, etymology, Greek zoological literature, horned mammals, oriental loanwords in Ancient Greek

Klaudiusz Elian (około 175–235 n.e.), rzymski pisarz rodem z Praeneste (obecnie Palestrina), w paradoksograficznym dziele *Περὶ ζῴων ιδιότητος* (*O właściwościach zwierząt*, łac. *De natura animalium*), napisanym w attyckim dialekcie języka greckiego, zawarł wiele cennych informacji o faunie subkontynentu indyjskiego. Przyjmuje się, że Elian nigdy nie odwiedził Indii, a wiadomości i ciekawostki na temat żyjących tam zwierząt czerpał między innymi z historycznych i etnograficzno-geograficznych dzieł Ktezjasza z Knidos (V–IV wiek p.n.e.), nadwornego lekarza króla perskiego Artakserksesa II Memnona (panującego w latach 404–358 p.n.e.), Amyntasa (IV wiek p.n.e.), historyka Aleksandra Macedońskiego, oraz Megastenesa (IV–III wiek p.n.e.), posła macedońskiego króla Seleukosa I Nikatora do Indii¹.

W jednej ze swoich zoologicznych opowieści (NA XV 15) Klaudiusz Elian podaje, że niewymieniony z imienia król Indii miał zwyczaj co roku organizować walki różnych zwierząt „rogatych”². Elianowy przekaz, dotychczas nieprzetłumaczony na język polski³, wydaje się interesujący z dwóch powodów. Po pierwsze, opis zawiera dwie dotąd nieobjaśnione nazwy rogowych zwierząt, które przez edytorów są uznawane za zepsute, co jest zazwyczaj sygnalizowane za pomocą *crux philologorum*⁴. Po drugie, na temat tych zoonimów (indoaryjskiego, moim zdaniem, pochodzenia) nie dyskutowano, o ile mi wiadomo, w specjalistycznej literaturze przedmiotu⁵.

Celem badawczym tego opracowania jest zatem objaśnienie obu podawanych w wątpliwość zoonimów oraz identyfikacja gatunkowa indyjskich zwierząt „rogatych”, przywołanych przez Klaudiusza Eliana (NA XV 15).

¹ Claudio Eliano, *La natura degli animali*, vol. 1, ed. Francesco Maspero (Milano: RSC Libri, 1998), 19–20.

² Starożytni autorzy nazywali „rogami” (gr. τὰ κέρα / κέρᾱ / κέρατα) nie tylko rogi właściwe (występujące u zwierząt z rodziny wołowatych), lecz także kły (w przypadku słoni i guźców), poroża (u zwierząt z rodziny jeleniowatych) i wyrostki naskórkowe (u nosorożców).

³ Zob. Klaudiusz Elian, „Nowe ciekawostki o zwierzętach”, przekł. Anna Maria Komornicka, *Meander*, vol. 59, no. 5–6 (2004): 392–403; Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt (wybór)*, przekł. Anna Maria Komornicka (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2005).

⁴ Zob. Aelian, *On the Characteristics of Animals*, ed. Alwyn F. Scholfield, vol. 3. (London: William Heineman–Cambridge (MA): Harvard University Press, 1959), 236; Claudio Eliano, *La natura degli animali*, vol. 2, 872.

⁵ Manfred Brust, *Die indischen und iranischen Lehnwörter im Griechischen* (Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, 2005); Kenneth F. Kittchell, *Animals in the Ancient World from A to Z* (London–New York: Routledge, 2014), 93. Dwie indoaryjskie nazwy zostały ostatnio omówione w pracy: Elwira Kaczyńska, „Considerations on Two Cruces Philologorum (Ael. NA 15, 15)”, *Philologia Classica*, vol. 16, no. 1 (2021): 32–39.

Klaudiusz Elian o zwierzętach Indii

Dyskutowany rozdział (NA XV 15), zaczynający się od słów: „wielki król Indów” (Ἰνδῶν δὲ ὁ μέγας βασιλεύς), opiera się prawdopodobnie na relacji Megastenesa, autora czterotomowego dzieła Ἰνδικά (*Opis Indii*)⁶. Jak podaje Strabon, Megastenes jako ambasador macedońskiego władcy Seleukosa I przebywał na dworze Czandragupty, króla Magadhy w latach 321–297 p.n.e., założyciela indyjskiej dynastii Mauriów⁷.

Poniżej zamieszczam tekst greckiego oryginału wraz z jego polskim przekładem:

Ἰνδῶν δὲ ὁ μέγας βασιλεὺς μᾶς ἡμέρας ἀνὰ πᾶν ἔτος ἀγωνίας προτίθησι τοῖς τε ἄλλοις ὅσοις εἶπον ἐτέρωθι, ἐν δὲ τοῖς καὶ ζῶις ἀλόγοις, ἀλλὰ ἐκείνοις γε ὧν ἐκπέφυκε κέρατα. κυρίττει δὲ ταῦτα ἄλληλα, καὶ φύσει τινὶ θαυμαστῇ μέχρι νίκης ἀμιλλᾶται, ὡσπερ οὖν ἀθλῆται ἢ ὑπὲρ ἄθλων μεγίστων ἰσχυριζόμενοι ἢ ὑπὲρ κλέους σεμνοῦ καὶ φήμης τινὸς ἀγαθῆς. εἰσι δὲ οἱ ἀγωνισταὶ οἶδε οἱ ἄλογοι ταῦροι τε ἄγριοι καὶ κριοὶ ἡμεροὶ καὶ οἱ καλούμενοι †μέσοι† καὶ ὄνοι μονόκερω καὶ †ύαιναι†. φασὶ δὲ εἶναι τοῦτο τὸ ζῶον δορκάδος μὲν ἦττον, ἐλάφου δὲ πολλῶ θρασύτερον καὶ θυμούμενον ἐς κέρασ. εἶτα ἐπὶ πᾶσιν οἱ ἐλέφαντες ἀγωνισταὶ παρίασιν. προχωροῦσι δὲ οὗτοι καὶ μέχρι θανάτου τιτρώσκοντες ἀλλήλους τοῖς κέρασιν, καὶ πολλάκις μὲν ὁ ἕτερος κρατεῖ καὶ ἀποκτείνει τὸν ἀντίπαλον, πολλάκις δὲ καὶ συναποθνήσκουσιν⁸.

Wielki król Indów [tj. Czandragupta Mauria] co roku organizuje jednocześnie zawody, również z udziałem zwierząt, nie tylko wyścigi, które opisałem już w innym miejscu⁹, lecz także walki stworzeń obdarzonych przez naturę rogami. Te wiedzione jakimś zadziwiającym instynktem bodą się i potykają tak długo, aż jedno z nich odniesie zwycięstwo, podobnie jak zapasnicy, którzy siłują się ze sobą, by zdobyć najwyższą nagrodę, wielką sławę lub szeroki rozgłos. W walkach rogatych zwierząt uczestniczą dzikie byki, oswojone barany i tak zwane *mésoi* [tj. uriale],

⁶ Otto Stein, „Megasthenes”, in *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ed. Wilhelm Kroll, vol. 15(29) (Stuttgart: J.B. Metzlersche Buchhandlung, 1931), szp. 230–326.

⁷ Str. II 1, 9: ἐπέμφθησαν μὲν γὰρ εἰς τὰ Παλιμβοθρα [= skr. *Pāṭaliputram*], ὁ μὲν Μεγασθένης πρὸς Σανδρόκοττον [= skr. *Candraguptah*], ὁ δὲ Δημάχος πρὸς Ἀμιτροχάδην [= skr. *Amitraghātaḥ*] τὸν ἐκείνου υἱὸν κατὰ πρεσβείαν. Zob. Alan Christol, „Greek and Indian Languages”, in *A History of Ancient Greek from the Beginnings to Late Antiquity*, vol. 1, ed. Anastasios-Fivos Christidis (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 836–843.

⁸ Tekst grecki cytuję za wydaniem: Aelian, *On the Characteristics of Animals*, 236. Konsultowałam też inne wydania, między innymi: Claudius Aelianus, *De natura animalium*, eds. Manuela García Valdés, Luis Alfonso Llera Fueyo, Lucía Rodríguez-Noriega Guillén (Berolini–Novi Eboraci: Walter De Gruyter, 2009): 370–371.

⁹ Zob. Ael. NA XV 24. Zob. Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt*, 247–248.

nadto osły jednorogie [tj. nosorożce indyjskie] i *hýainai* [tj. gazyli indyjskie]. Twierdzi się, że to ostatnie zwierzę jest mniejsze od sarny i o wiele agresywniejsze oraz zacieklejsze od jelenia w atakowaniu rogami. W następnej kolejności do pojedynku przystępują słonie: te, kłami raniąc siebie nawzajem, walczą na śmierć i życie. Niekiedy jeden zabija przeciwnika i odnosi zwycięstwo, niekiedy oba słonie giną jednocześnie¹⁰.

W powyższym passusie Klaudiusz Eljan wymienia uczestniczące w pokazowych walkach zwierzęta indyjskie, co do identyfikacji których nie ma żadnych wątpliwości. Termin „dzikie byki” (ταῦροι ἄγριοι) odnosi się do dziko żyjących turów indyjskich (*Bos primigenius namadicus* Falconer 1859), które wyginęły na terenie Indii w XIII stuleciu¹¹. Określenie „oswojone barany” (κριοὶ ἤμεροὶ) oznacza bez wątplenia samców owcy domowej (*Ovis aries* L., 1758). Pod pojęciem ἐλέφαντες kryją się, rzecz jasna, słonie indyjskie (*Elephas indicus* L., 1758). Przynależność gatunkowa pozostałych zwierząt, wymienionych przez Klaudiusza Eljana, jest nieznaną lub wysoce dyskusyjną¹². W tłumaczeniu podałam konkretne propozycje identyfikacyjne, które zamierzam szczegółowo uzasadnić w dalszej części niniejszego opracowania. Poniżej spróbuję wykazać, że zwierzęta zwane μέσοι (οἱ καλοῦμενοι ἄμέσοι) reprezentują uriale, czyli dzikie samce stepowej (*Ovis vignei* Blyth, 1841), a jednorogie osły (ὄνοι μονόκερφο) określają mało znane Grekom i Rzymianom nosorożce indyjskie, zwane też nosorożcami pancernymi (*Rhinoceros unicornis* L. 1758). Pisarz z Praeneste poświęca zwierzętom zwanym *hýainai* (ἡΰαιναί) nieco więcej uwagi, opisuje ich wygląd i zachowanie, co pozwala zarówno na zaproponowanie prawdopodobnej identyfikacji gatunkowej (gazyli indyjska, *Gazella bennettii* Sykes, 1831), jak i na restytucję pierwotnej formy zoonimu.

¹⁰ Tłumaczenie własne – E.K.

¹¹ Tur indyjski – jak podkreślił jeden z anonimowych recenzentów – jest powszechnie uważany za przodka zebu indyjskiego (*Bos indicus* L. 1758), przedstawiciela bydła domowego o potężnych rogach i bardzo charakterystycznym garbie mięśniowo-tłuszczowym w okolicy kłębu. Por. José R. Castelló, *Bovids of the World. Antelopes, Gazelles, Cattle, Goats, Sheep, and Relatives* (Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2016), 644–645.

¹² Wystarczy spojrzeć na dostępne tłumaczenia, żeby się o tym przekonać. Alwyn F. Scholfield (Aelian, *On the Characteristics of Animals*, 237) tłumaczy dosłownie: „and what are called mesoi and one-horned asses and hyainai”, a w przypisie dodaje wyjaśnienie: „Mesoi and hyainai have not been identified, and edd. [= editors] regard the words as corrupt”. Francesco Maspero (Claudio Eliano, *La natura degli animali*, vol. 2, 873) wprowadza do włoskiego tłumaczenia wielokropki ujęte w nawiasy kwadratowe: „[...] gli asini unicorni e [...]”, co niezmiernie utrudnia czytelnikowi lekturę. Zawarta w przypisie adnotacja o zepsutym tekście („Testo corrotto”) niczego nie wyjaśnia.

Barany udomowione i dzikie, tzw. *mésōi*

Klaudiusz Elian w analizowanym przekazie wymienia „oswojone barany i tak zwane *mésōi*” (κριοὶ ἤμεροι καὶ οἱ καλοῦμενοι †μέσοι†). Zestawienie tych zwierząt obok siebie nie jest bez znaczenia, zważywszy, że zapis μέσοι stanowi – w moim przekonaniu – substytucję fonetyczną średnioindyjskiego apelatywu *mēsa-* m. ‘baran, owca’, poświadczonego w języku prakryckim w formie mianownika liczby pojedynczej *mésō*. Wyraz ten (indoeuropejskiego pochodzenia) pojawia się już w Rigwedzie (wed. *mēśá-* m. ‘baran’¹³) i ma udokumentowaną kontynuację w językach nowoindyjskich, por. hi. *mes* m. ‘baran’¹⁴. Warto zwrócić uwagę, że grecka adaptacja μέσοι opiera się na prakryckim mianowniku liczby pojedynczej *mésō* i rejestruje średnioindyjską barytonezę, którą zakłada się zarówno dla sanskrytu klasycznego (V wiek p.n.e. – X wiek n.e.)¹⁵, jak i dla dialektów ludowych zwanych prakrytami. Innymi słowy, pomiędzy greckim zapisem a jego średnioindyjskim pierwowzorem panuje pełna zgodność fonetyczna oraz akcentuacyjna.

Zoonim μέσοι nie może jednak odnosić się do baranów udomowionych, gdyż te rzymski pisarz wymienia nieco wcześniej jako κριοὶ ἤμεροι („oswojone barany”), a jedynie do ich dzikich pobratymców, określonych jako „[barany] zwane *mésōi*” (οἱ καλοῦμενοι †μέσοι†). Rodzi się zatem pytanie, o jaki gatunek zwierzęcia może chodzić. Materiał leksykalny języków indoaryjskich pozwala pozytywnie rozstrzygnąć tę kluczową kwestię. Języki dardyjskie, używane na północno-zachodnich obrzeżach Indii, pokazują nie tylko sens podstawowy (‘baran, owca domowa’), ale także specjalistyczne znaczenie związane z dziko żyjącą zwierzyną łowną (‘urial, samiec owcy stepowej’), por. pr. *māṣé* ‘baran, urial / ram, oorial’; kt. *māṣél* ‘ts.’; kal. *meṣ*, *meṣalák* ‘baran’; kaszm. *myā-pūt*¹⁶ m. ‘młode owcy lub kozy’¹⁶. Można zatem z dużym prawdopodobieństwem uznać, że Elianowy zoonim μέσοι (← pk. *mésō*

¹³ Hermann Grassmann, *Wörterbuch zum Rig-Veda* (Leipzig: F.A. Brockhaus, 1873), 1064 (‘Widder, Schafbock’); Klaus Mylius, *Wörterbuch Sanskrit-Deutsch* (Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1980), 279 (‘Widder’); Vera Aleksandrovna Kochergina, *Sanskritsko-russkij slovar’* (Moskwa: Izdatel’stvo „Russkijazyk”, 1987), 521 [Вера Александровна Кочергина, *Санскритско-русский словарь* (Moskwa: Издательство „Русский Язык”, 1987), 521] (‘баран’); Tiziana Pontillo, *Dizionario sanscrito* (Milano: Garzanti Editore 1996), 376 (‘montone; pecora; segno zodiacale dell’Ariete’); Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary* (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1999), 833 (‘ram’).

¹⁴ Zob. Ralph Lilley Turner, *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages* (London: Oxford University Press, 1966), 597.

¹⁵ Zob. Tadeusz Pobożniak, „Języki indyjskie”, w *Języki indoeuropejskie*, t. 1, red. Leszek Bednarczuk (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986), 59: „Najcharakterystyczniejszą cechą sanskrytu klasycznego jest zanik dawnego akcentu ruchomego, odziedziczonego z epoki praindoeuropejskiej, i ustalenie go na zgłosce drugiej lub trzeciej od końca”.

¹⁶ Zob. Turner, *A Comparative Dictionary*, 597.

nom. sg. ‘baran, owca’) oznaczał samca dzikiej owcy stepowej (*Ovis vignei* Blyth, 1841)¹⁷. Samce uriali charakteryzują się: jasnobrązowym ubarwieniem, długą brodą, najczęściej białą, oraz masywnymi, wygiętymi na zewnątrz rogami, osiągającymi niekiedy długość jednego metra. Dorosłe osobniki mogą ważyć nawet 90 kg (fot. 1.). Gatunek ten występuje do dzisiaj w Kaszmirze i północnym Pakistanie¹⁸.

Fot. 1. Urialie w ogrodzie zoologicznym w Pretorii. Fot. Altaipanther (2004).

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ovis_ammon_vignei_arkal_Pretoria_3bis.jpg.

Warto w tym miejscu odnotować, że staroindyjski apelatyw *meśā-* m. ‘baran’ ma genezę indoeuropejską i wywodzi się z praformy **moisós* lub **maisós* m. ‘baran; owca’¹⁹. Najbliższe jego odpowiedniki występują w językach irańskich, por. awest. *maēša-* m. ‘baran’, *maēši-* f. ‘owca’; part. *myš* m. ‘baran’; npers. *mēš* m. ‘ts.’; kurd. *mē*, *mī* f. ‘owca’; afg. *maž* m. ‘baran’, *mež* f. ‘owca’; chorezm. *’mh* f. ‘owca’ (< **maiši-*);

¹⁷ Pozycja taksonomiczna owcy stepowej (uriala) jest skomplikowana. Por. Castelló, *Bovids of the World*, 391.

¹⁸ W niektórych opracowaniach wyróżnia się osobne gatunki (lub podgatunki), które mogą być brane pod uwagę, np. urial afgański (*Ovis cycloceros*, ang. *Afghan urial*), urial pendżabski (*Ovis punjabiensis*, ang. *Punjab urial*), choć obecnie za standardowego przedstawiciela *Ovis vignei* uchodzi urial kaszmirski (ang. *Ladakh urial*). Por. Castelló, *Bovids of the World*, 384–392, zwłaszcza 390–391.

¹⁹ Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (Bern–München: Francke Verlag, 1959), 747; Manfred Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, Bd. 2 (Heidelberg: Carl Winter, 1963), 689; Manfred Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, Bd. 2 (Heidelberg: Carl Winter, 1996), 380.

jagn. *meš* m. ‘baran, owca’; szu. *maž* f. ‘owca’²⁰. Indoeuropejski termin jest potwierdzony także w języku frygijskim, por. głosē Hesychiosa μά· πρόβατα. Φρύγες²¹ „*mā*: owce, [tak nazywają] Frygowie” (< ie. **maisā* n. pl.²²). Wyróżnia się ponadto indoirañskie zapożyczenia w językach ugrofiñskich, por. zyr. *mež* ‘baran’, mar. *miž*, *mež* ‘wełna, włos’²³. Nie można wykluczyć, że apelatyw gr. att. μείον n. ‘jagnię lub owca składana w ofierze podczas ateñskiego święta Apaturiów’ także należy do rdzenia określającego indoeuropejską nazwę owcy²⁴.

W językach północnoindoeuropejskich zachował się derywat **móisos* (lub **máisos*) m. ‘skóra barania lub owcza, stąd ‘wór skórzany, sak, miech kowalski’, powstały w wyniku opozycji akcentuacyjnej, por. lit. *maĩšas* m. ‘wór skórzany, wielki wór’, łot. *māiss* m. ‘wór’, stprus. *moasis* m. ‘miech kowalski’²⁵; scs. *mr̥x̥ō* m. ‘wór skórzany, miech’, ros. *mex* m. ‘futro zwierzęcia; miech kowalski’, cz. *mech* m. ‘miech kowalski; futerał na instrument’, przestarzałe ‘worek; rodzaj sieci rybackiej lub myśliwskiej’, pol. *miech* m. ‘wór, worek, torba, sakwa; miech kowalski’²⁶; stnord. *meiss* m. ‘pleciony kosz’, stwniem. *meisa* f. ‘nosidła z drewna do przenoszenia na plecach’ < pgerm. **máisaz* m. ‘worek do noszenia’²⁷.

Warto podkreślić, że adaptacja średnioindyjskiego zoonimu **mēsa*- m. ‘baran, samiec owcy domowej; uriał, samiec dzikiej owcy stepowej’ (por. pk. *mēsa*- m. ‘baran, owca’, nom. sg. *mēso*) do systemu fonetycznego i fleksyjnego języka greckiego za pomocą zapisu *μέσος (pl. μέσοι) jest oczekiwana i w pełni adekwatna. Innymi

²⁰ Dzhoy I. Edelman, *Etymological Dictionary of the Iranian Languages*, vol. 5 (Moscow: Nauka-Vostochnaya Literatura, 2015), 149–152.

²¹ *Hesychii Alexandrini Lexicon*, vol. 2. Ed. Ian C. Cunningham (Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2020), 780. Zob. Bartolomeu Obrador-Cursach, *The Phrygian Language* (Leiden–Boston: Brill, 2020), 420–421.

²² Krzysztof Tomasz Witczak, „New Evidence for the Indo-European Terminology for ‘sheep’”, *Lingua Posnaniensis*, 45 (2003): 148.

²³ Sampsa Holopainen, *Indo-Iranian Borrowings in Uralic. Critical Overview of the Sound Substitutions and Distribution Criteria* (Helsinki: University of Helsinki, 2019), 142. Także bur. *mēš* ‘skórzany worek / skin-bag’ jest dawnym zapożyczeniem indoirañskim. Zob. Mayrhofer: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch*, Bd. 2, 689.

²⁴ Zob. Guus Kroonen, *Etymological Dictionary of Proto-Germanic* (Leiden–Boston: Brill, 2013), 349. Inną etymologię przyjmuje Robert Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, vol. 2 (Leiden–Boston: Brill, 2010), 921.

²⁵ Wojciech Smoczyński, *Lithuanian Etymological Dictionary*, vol. 2 (Berlin: Peter Lang, 2018), 740–741.

²⁶ *Ėtimologičeskij slovar’ slavyanskikh yazykov. Praslavyanskij leksičeskij fond*, ed. Oleg Nikolaevich Trubachev, t. 18 (Moskwa: Izdatel’stvo „Nauka”, 1993), 156–159. [Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, т. 18, ред. Олег Николаевич Трубачев (Moskwa: Izdatel’stvo „Nauka”, 1993), 156–159]; Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005), 322–323; Lubor Králik, *Stručný etymologický slovník slovenčiny* (Bratislava, Veda Vydavateľstvo SAV, 2015), 353.

²⁷ Kroonen, *Etymological Dictionary*, 348–349.

słowy, zachowana w kodeksach *De natura animalium* lekcja μέσοι nie jest zepsuta i nie wymaga interwencji edytorskiej, czyli oznaczenia wyrazu za pomocą *crux philologorum* albo wprowadzenia koniektury.

Już Konrad Gesner (1516–1565), edytor pierwszego wydania dzieła Klaudiusza Eliana, zamieścił następujący komentarz *ad locum*: „Μέσοι animalia cornuta quae sint ignorare me fateor. Μαίσιωλος Hesychio in India sunt quadrupedes vitulis similes”²⁸. Nie ma żadnej potrzeby, by poprawne *hapax legomenon* μέσοι (‘uriale, dzikie barany’) podawać w wątpliwość i odsyłać czytelnika do glosy Hesychiosa (HAL μ-95): μαίσιωλος· ζῶον τετράπουν, γενόμενον ἐν τῇ Ἰνδικῇ, ὁμοιον μόσχῳ „zwierzę czworonożne, żyjące na ziemi indyjskiej, podobne do cielęcia”²⁹. Wyraz zapisany w różnoantycznym leksykonie Hesychiosa (koniec V wieku n.e.) nie ma nic wspólnego z zoonimem μέσοι. Nie ulega bowiem wątpliwości, że termin μαίσιωλος jest derywatem (formą deminutywną) utworzonym od innego wedyjskiego apelatywu *mahiśá-* m. ‘bawół indyjski, arni, *Bubalus bubalis arnee* Kerr 1872’, motywowanego przymiotnikiem *mahiśá-* o znaczeniu ‘wielki, silny, mocny’³⁰, por. wed. *máhi-* adi. ‘ts.’ = gr. μέγας adi. ‘wielki, duży’³¹.

Jednorożce osły, czyli nosorożce indyjskie

Pierwsze informacje o nosorożcach indyjskich i afrykańskich zawdzięczamy greckim pisarzom podróżującym po krajach starożytnego Orientu. Wydaje się, że już Herodot w opisie libijskiej fauny (IV 191) wspomina nosorożce afrykańskie, nazywając je „rogatymi osłami” (ὄνοι οἱ τὰ κέρα εἶχοντες)³². Przyrównanie nosorożca do osła mogło wiązać się z przynależnością obu gatunków do rzędu nieparzystokopytnych (*Perissodactyla*), przy czym użycie formy pluralnej τὰ κέρα ‘rogi’ wskazywałoby na parę rogów na głowie³³. Ktezjasz z Knidos w dziele *Opis Indii*

²⁸ Claudii Aeliani *Opera quae extant omnia*, ed. Conradus Gesner (Tiguri: Gesneri fratres, 1556), 318 (*editio princeps*).

²⁹ *Hesychii Alexandrini Lexicon*, vol. 2, 783.

³⁰ Brust, *Die indischen und iranischen Lehnwörter*, 405–406. Ian C. Cunningham, wydawca leksykonu Hesychiosa, zasygnalizował w aparacie krytycznym prawidłowe nawiązanie do leksyki indyjskiej: „Ind. mahiśáh ‘bubalus’ Charpent. 1912, 94,4”. Zob. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, vol. 2, 783.

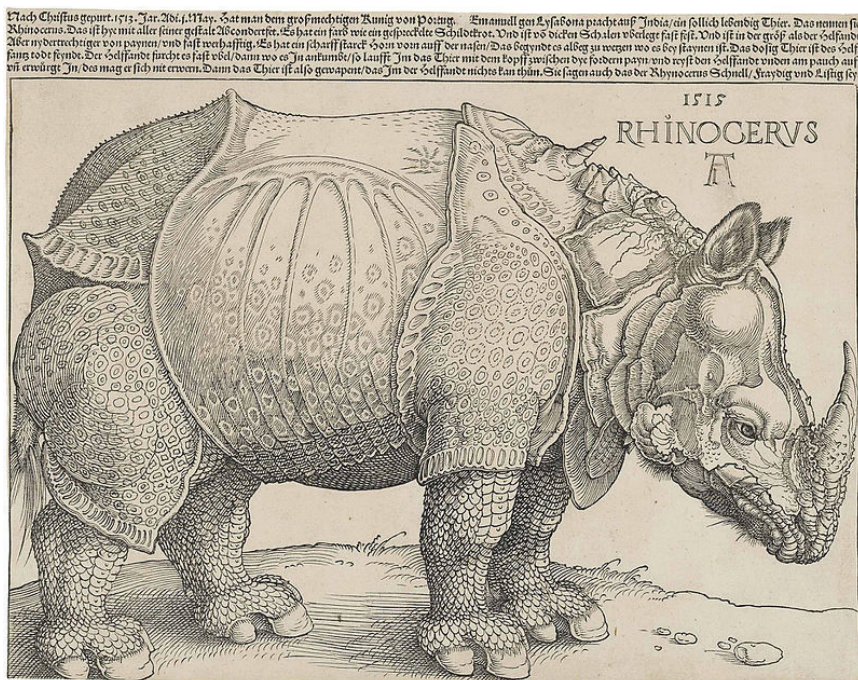
³¹ Por. glosę Hesychiosa (HAL μ-63): μαῖ· μέγα. Ἰνδοί. Zob. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, vol. 2, 781; Brust, *Die indischen und iranischen Lehnwörter*, 401–402.

³² Zob. Herodot, *Dzieje*, t. 1, przekł. Seweryn Hammer (Warszawa: Czytelnik, 1959), 343.

³³ Warto przypomnieć, że nosorożce afrykańskie: nosorożec czarny (*Diceros bicornis* L., 1758) i nosorożec biały (*Ceratotherium simum* Burchell, 1817), mają na głowie dwa rogi, podczas gdy nosorożce azjatyckie: nosorożec indyjski (*Rhinoceros unicornis* L., 1758) i nosorożec jawański (*Rhinoceros*

informuje o „dzikich osłach indyjskich” mających róg na czole. Zacytujmy szczegółową charakterystykę tego zwierzęcia zawartą w wyciągu Focjusza (*Bibl.* 72, 48a):

Autor [Ktezasz] opowiada, że u Hindusów żyją dzikie osły, duże jak konie lub jeszcze większe. Całe są białe, jedynie głowa jest barwy purpury, a oczy są koloru ciemnoniebieskiego. To zwierzę ma róg pośrodku czoła, długi na łokieć. Podstawa rogu przy czole cała jest biała, szeroka niemal na dwie dłonie. Górna część rogu ostro zakończona ma kolor purpury o bardzo intensywnym odcieniu. Pozostała część rogu, to znaczy środkowa, jest czarna. Tych, którzy pili z takich rogów (wyrabia się bowiem z nich puchary), nie ima się ani płasawica, ani epilepsja; nie szkodzą im nawet trucizny, pod warunkiem, że przed zażyciem trucizny lub po jej połknięciu wypiją z tego pucharu wino, wodę lub jakikolwiek inny płyn³⁴.

Ryc. 1. Nosorożec indyjski. Rys. Albrecht Dürer (1515).

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Albrecht_Dürer,_The_Rhinoceros,_1515,_NGA_479_03.jpg.

sondaicus Desmarest, 1822), są jednorogie. Dwa nieduże rogi ma jednak nieznanym starożytnym Grekom i Rzymianom nosorożec sumatrzeński (*Dicerorhinus sumatrensis* G. Fischer, 1814). Por. Edwin Gould, and George McKay, *Encyclopedia of Mammals* (Sydney–San Francisco: Weldon Owen, 1998), 183–186.

³⁴ Focjusz, *Biblioteka*, t. 1, przekł. Oktawiusz Jurewicz (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986), 103–104.

Arystoteles (HA 499b18) wymienia „indyjskiego osła”, czyli nosorożca indyjskiego, przedstawiając go w następujący sposób: Μονόκερατα δὲ καὶ μώνυχα ὀλίγα, οἶον ὁ Ἴνδικὸς ὄνος „Istnieją jednak nieliczne zwierzęta o jednym rogu, które należą do kopytnych [poprawnie: jednokopytnych – E.K.], np. osioł indyjski”³⁵.

Klaudiusz Elian podaje, że „w Indiach rodzą się konie z jednym rogiem” oraz „z tego samego kraju pochodzą osły jednorogie” (ἵππους μονόκερος γῆ Ἰνδικῆ τίκτει [...] καὶ ὄνους μονόκερος ἢ αὐτὴ τρέφει)³⁶. Informacja ta wydaje się w pełni wiarygodna, gdyż na terenie Indii egzystowały dwa łatwo rozróżnialne gatunki nosorożców: (1) indyjski podgatunek nosorożca jawańskiego (*Rhinoceros sondaicus inermis* Desmarest, 1822), zamieszkujący niegdyś tereny Asamu, Bengalu i Azji Południowo-Wschodniej, wymarły w początkach XX wieku³⁷; (2) nosorożec indyjski, zwany także nosorożcem pancernym (*Rhinoceros unicornis* L., 1758), żyjący obecnie wyłącznie w rezerwach na terenie Nepalu i Indii. W innym miejscu swego dzieła Klaudiusz Elian (NA IV 52) nazywa nosorożce indyjskie „dzikimi osłami” (acc. pl. ὄνους ἀγρίους), „osłami indyjskimi” (gen. pl. ὄνων δὲ Ἴνδῶν) lub „jednorogimi osłami indyjskimi” (acc. pl. ὄνους δὲ τοὺς Ἴνδῶν [...] τοὺς ἔχοντας τὸ κέρασ), powołując się *nominatim* na Ktezjasza z Knidos (λέγει Κτησίας). Gdzie indziej rzymski pisarz z Praeneste używa innej terminologii: „osły jednorogie” (NA XV 15: ὄνοι μονόκερω) lub „zwierzę jednorogie” (NA XVI 20: ζῷον [...] μονόκερων), zwane przez miejscowych *kartádzonos* (gr. καρτάζωνος). Nie ulega wątpliwości, że dwa ostatnie fragmenty pochodzą z dzieła Megastenesa³⁸. Na koniec Klaudiusz Elian stosuje nazwę ῥινόκερος (gen. sg. ῥινοκέρωτος), dosłownie ‘nosorożec’, którą objaśnia następującymi słowami: ἐπ’ ἄκρασ τῆσ ῥίνοσ τὸ κέρασ φέρει, ἔνθεν τοι καὶ κέκληται (NA XVII 44) „na końcu nosa rośnie mu róg – stąd nazwa”³⁹. Należy przypuszczać,

³⁵ Arystoteles, *Zoologia (Historia animalium)*, przekł. Paweł Siwek (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982), 43. Te same informacje podaje Stagiryta w dziele *O częściach zwierząt* (PA 663a 19–24).

³⁶ Ael., NA III 41, przekł. Anna Maria Komornicka. Zob. Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt*, 79.

³⁷ Gatunek indyjski, wyróżniony przez Lessona w 1838 roku, miał mniejsze rozmiary oraz nieduży, tępo zakończony róg, co zdecydowanie odróżniało go od nosorożca indyjskiego. Starożytni mieszkańcy Indii nazywali tego nosorożca *vādhṛīṅasa-* / *vādhṛīṅasaka-* m., dosłownie ‘mający obcięty nos’, stosowali zatem dystynkcję nazewniczą w odniesieniu do obu gatunków nosorożców żyjących na subkontynencie indyjskim. Por. Shibani Bose, *Mega Mammals of Ancient India. Rhinos, Tigers, and Elephants* (New Delhi: Oxford University Press, 2020), 38.

³⁸ Grecki termin μονόκερος ‘jednorogi, mający jeden róg’, użyty w sensie ‘nosorożec indyjski’, można uznać za kalkę leksykalną apelatywu skr. *ēka-sṛṅga-* m. ‘nosorożec indyjski’ (dosłownie ‘jednorogi, mający jeden róg’). Zob. Mylius, *Wörterbuch Deutsch-Sanskrit*, 189, s.v. *Nashorn*. Tego typu substytucję leksykalną mógł wprowadzić do języka greckiego wyłącznie Megastenes, który wiele lat przebywał na dworze indyjskiego króla Czandragupty. Jemu też zawdzięczamy wprowadzenie do literatury greckiej nazwy καρτάζωνος indyjskiego pochodzenia.

³⁹ Przekł. Anna Maria Komornicka. Zob. Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt*, 276.

że nazwy $\rho\acute{\iota}\nu\omicron\kappa\epsilon\rho\omega\varsigma$ użył Amyntas, historyk Aleksandra Wielkiego⁴⁰. W okresie cesarstwa rzymskiego zarówno Grecy, jak i Rzymianie potrafili rozpoznać nosorożca⁴¹, którego określali wielce ekspansywnym mianem $\rho\acute{\iota}\nu\omicron\kappa\epsilon\rho\omega\varsigma$ (łac. *rhinoceros*). Informuje o tym *explicite* Klaudiusz Elian (NA XVII 44): „Opisywać wygląd nosorożca – to temat aż nadto oklepany! Wielu Hellenów i Rzymian zna i widziało to zwierzę”⁴².

Fot. 2. Młody samiec nosorożca indyjskiego (*Rhinoceros unicornis* L., 1758) z obciętym rogiem.

Źródło: Fotografia własna (2023).

⁴⁰ Warto zauważyć, że siedemnasta księga *De natura animalium* zawiera wiele opowieści przejętych z dzieła Amyntasa (m.in. NA XVII 17; XVII 31–34).

⁴¹ Grecki dziejopisarz Kasjusz Dion w *Historii rzymskiej* (LI 22, 5) podaje, że w Rzymie po raz pierwszy zaprezentowano hipopotama i nosorożca afrykańskiego w roku 29 p.n.e. Zob. Gościwit Malinowski, *Zwierzęta świata antycznego. Studia nad „Geografią” Strabona* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003), 141; Kitchell, *Animals in the Ancient World*, 162. Pliniusz (HN VIII 71) oraz Solinus (*Mem.* 134, 2, 7) informują z kolei, że Rzymianie ujrzeli nosorożca indyjskiego (o jednym rogu) na igrzyskach zorganizowanych przez Gnejusza Pompejusza (106–48 p.n.e.). Zob. Krzysztof Morta, *Świat egzotycznych zwierząt u Solinusa* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004), 49–51.

⁴² Przekł. Anna Maria Komornicka. Zob. Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt*, 276.

Nie ulega wątpliwości, że Klaudiusz Elian zawdzięczał różnorodność nazw, denotujących nosorożca indyjskiego, swoim wielorakim źródłom, z których czerpał informacje – dziełom Ktezjasza, Amyntasa i Megastenesa. Nie można jednak twierdzić, że przytoczony przez pisarza z Praeneste zoonim *kartádzōnos* określał jakieś fantastyczne lub baśniowe stworzenie. Podobnie brzmiące terminy, oznaczające autentycznie żyjące, a nie wymaginowane zwierzę, występują przecież w innych językach orientalnych, np. npers. *kargadān* m. ‘nosorożec indyjski’, arab. *karkad-dan* ‘nosorożec’; aram. *karkadonō* ‘ts.’; geez *karkand* ‘ts.’, h. *karkanda(m)* ‘nosorożec afrykański’. Można się zgodzić z poglądem, że wszystkie te nazwy zostały zapożyczone ze źródła indyjskiego⁴³. Większość badaczy, szukając poprawnej etymologii, odwołuje się albo do apelatywu wed. *khādgā-* m. ‘nosorożec indyjski’ (*Maitrāyaṇī-Samhitā* III 14, 21; *Vājasaneyi-Samhitā* XXIV 49), także ‘róg nosorożca’⁴⁴, albo do wyrazu *khādgā-dhenu-* f. ‘samica nosorożca’ (lex.), albo nawet do hipotetycznej formy **khādgā-jāna-* m. ‘nosorożec’⁴⁵. W moim przekonaniu, źródło przytoczonych powyżej zapożyczeń należy raczej upatrywać w sanskryckiej formacji złożonej *khādgā-viṣāna-* m. ‘nosorożec indyjski’ (*Divyāvadāna*), dosłownie ‘mający róg w kształcie sztyletu’⁴⁶. Termin sanskrycki jest kontynuowany w językach średnio- i nowoindyjskich, por. pa. *khaggavisāna-* m. ‘róg nosorożca’; syng. *kagavēṇā* ‘nosorożec’⁴⁷.

Warto dodać, że dorosłe samce nosorożców indyjskich często toczą między sobą potyczki, które nierzadko kończą się śmiercią jednego z nich. Już w starożytności organizowano walki nosorożców z innymi zwierzętami. Klaudiusz Elian (NA XVII 44) opisuje między innymi zwycięskie starcie nosorożca ze słoniem⁴⁸. Jeszcze w XIX wieku urządzano w Indiach widowiska z udziałem nosorożców⁴⁹.

⁴³ Manfred Mayrhofer, *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1 (Heidelberg: Carl Winter, 1956), 299; Brust, *Die indischen und iranischen Lehnwörter*, 320–325.

⁴⁴ Nazwa jest kontynuowana w językach indyjskich, por. pa. *khagga-* m. ‘nosorożec’, pk. *khagga-* m. ‘ts.’; aw. (dawne) *khagahā*; syng. *kagayā* ‘nosorożec’. Zob. Turner, *A Comparative Dictionary*, 198. W innych językach nowoindyjskich utrwalił się derywat typu *vṛddhi* oznaczający ‘róg nosorożca’, por. ku. *khāg*, nep. *khāg*, *khāgo* ‘ts.’, beng. *khāg* ‘róg nosorożca, kiel dzika’, hi. *khāg*, *khāḡ* ‘róg nosorożca, kiel dzika, ostroga koguta’ (< skr. *khādgā-*).

⁴⁵ Por. Mayrhofer: *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1, 299; Brust, *Die indischen und iranischen Lehnwörter*, 323.

⁴⁶ Mayrhofer: *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1, 299: „ein schwertähnliches Horn habend”.

⁴⁷ Turner, *A Comparative Dictionary*, 198.

⁴⁸ Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt*, 276.

⁴⁹ John Clark Ridpath, *Cyclopedia of Universal History*. Section 2. Book 6: *Indicans* (Boston: Balch Bros., 1895), 693. Ilustracja *Rhinoceros fight in Baroda state* (wykonana przez Emilea Bayarda) jest dostępna w zbiorach Wikimedia Commons.

Rogate „hieny”, czyli gazy indyjskie

Renomowane słowniki języka starogreckiego przywołują trzy zoologiczne znaczenia wyrazu ὕαινα: (1) ‘hiena pręgowana, *Hyaena hyaena* L.’; (2) ‘gatunek antylopy’; (3) ‘jakaś niezidentyfikowana ryba morska’⁵⁰. Drugie znaczenie jest poświadczone wyłącznie w dziele Klaudiusza Eliana (NA XV 15)⁵¹. Należy jednak odnotować, że współcześni edytorzy uznają lekcję kodeksów za zepsutą i z tego też powodu umieszczają tzw. *crux philologorum* zarówno na początku, jak i końcu wyrazu: †ὑαινα†⁵². Szczęśliwie dla nas rzymski pisarz z Praeneste nie tylko przytoczył nazwę indyjskiego zwierzęcia, ale też opisał jego wygląd i zachowanie:

φασὶ δὲ εἶναι τοῦτο τὸ ζῷον δορκάδος μὲν ἦτρον, ἐλάφου δὲ πολλῶ θρασύτερον καὶ θυμούμενον ἐς κέρως.

Twierdzi się, że to zwierzę jest mniejsze od sarny i o wiele agresywniejsze i zacieklejsze od jelenia w atakowaniu rogami⁵³.

Z tego cytatu wynika, że dotychczas niezidentyfikowane zwierzę posiada rogi (lub poroże), ustępuje wielkością zwierzęciu zwanemu δορκάς oraz wykazuje w walce wyjątkową zawziętość (większą niż jelenie podczas okresu godowego).

Użyty dla porównania grecki zoonim δορκάς może oznaczać albo ‘sarnę’ (*Capreolus capreolus* L., 1758), jeżeli opis dotyczy zwierzęcia żyjącego w Europie, albo ‘gazelę pustynną, zwaną także gazelą dorkas’ (*Gazella dorcas* L., 1758), względnie ‘gazelopkę sawannową’ (*Eudorcas thomsonii* Günther, 1884), jeżeli przekaz odnosi się do północnej Afryki lub Etiopii⁵⁴. Nie mamy pewności, do którego z tych zwierząt rzymski pisarz przyrównał indyjskie stworzenie, uczestniczące w pokazowych walkach na dworze króla Czandragupty. Warto w tym miejscu przypomnieć

⁵⁰ *Słownik grecko-polski*, t. 4, red. Zofia Abramowiczówna (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965), 381; Henry George Liddell, and Robert Scott, *A Greek-English Lexicon* (Oxford: Clarendon Press, 1996, 1840); Oktawiusz Jurewicz, *Słownik grecko-polski* (Truskaw: Global Scientific Foundation, 2021), 990. Należy odnotować, że Franco Montanari pomija znaczenie (2), zapewne uznając lekcję przekazaną w kodeksach *De natura animalium* za zepsutą. Zob. Franco Montanari, *Vocabolario della lingua greca* (Torino: Loescher, 1999), 2056.

⁵¹ Kitchell, *Animals in the Ancient World*, 93.

⁵² Aelian, *On the Characteristics of Animals*, 236; Claudio Eliano, *La natura degli animali*, vol. 2, 872. Inni wydawcy dzieła Klaudiusza Eliana sygnalizowali zepsucie tekstu w aparacie krytycznym. Zob. Claudii Aeliani *De natura animalium libri XVII*, ed. Rudolph Hercher (Lipsiae: B.G. Teubner, 1864), LIII, ad p. 379 („vox corrupta”); Claudius Aelianus, *De natura animalium*, 370 („ὑαινα] susp.: voc. corrupt”).

⁵³ Tłumaczenie własne – E.K.

⁵⁴ Zob. Liddell, Scott, *A Greek-English Lexicon*, 445; Kitchell, *Animals in the Ancient World*, 59–60.

podstawowe dane dotyczące fizjonomii zwierząt określanych w starożytności mianem δορκάδες.

Sarna jest zwierzęciem średniej wielkości o smukłym ciele, wysokich nogach, sierści czerwonobrazowej (latem) z białą lub żółtawą plamą na pośladkach. Ma ciało o długości 95–136 cm, dochodzi do 65–92 cm wysokości w kłębie i waży od 15 do 36 kg⁵⁵. Gazela dorkas wygląda podobnie jak sarna, lecz osiąga nieco mniejsze rozmiary (długość 90–110 cm, wysokość w kłębie 55–65 cm, waga 15–20 kg)⁵⁶. Gazelopka sawannowa ma dłuższe i bardziej wykrzywione rogi, ubarwieniem przypomina gazelę dorkas, a wielkością sarnę (długość 80–110 cm, wysokość w kłębie 60–90 cm, waga 30–35 kg). Wydaje się zatem, że sarna, skoro przewyższa wielkością gazelę dorkas i gazelopkę sawannową, reprezentuje najlepszą bazę porównawczą.

Użyty w relacji termin ἔλαφος ‘jelen szlachetny, *Cervus elaphus* L., 1758’ wskazuje wyraźnie, że sam Elian lub Megastenes (jako domniemane źródło informacji) porównywał zwierzęta indyjskie do europejskich (jeleni nie występuje w Afryce⁵⁷). Nie ulega żadnej wątpliwości, że indyjski „rogacz”, opisany przez Klaudiusza Eliana, jest zwierzęciem średniej wielkości, mniejszym jednak od sarny.

Zgadzam się z opinią wszystkich edytorów, że lekcja ἴθαιναί jest zepsuta⁵⁸. Sądzę jednak, że winę za ten stan rzeczy ponoszą kopiści, którzy nieznaną im nazwę indyjskiego zwierzęcia skojarzyli z istniejącym w greckiej leksyce zoonimem ἴθαιναί f. ‘hieny pręgowane’. Tego typu adideacja byłaby w pełni zrozumiała, jeśli założymy, że Klaudiusz Elian przytoczył w stosownym miejscu wyraz obcy, zaczerpnięty z języka lokalnej społeczności, podobnie jak to uczynił (zapewne idąc za Megastenesem) w przypadku średnioindyjskiej nazwy dzikich baranów. Ponieważ wymienione zwierzę rogate nie występowało w Europie, rzymski pisarz, wzorując się na Megastenesie, podał czytelnikowi jego krótką, aczkolwiek treściwą charakterystykę. Powyższa hipoteza skłania mnie do szukania w indyjskiej leksyce zoonimu, którego

⁵⁵ *Mały słownik zoologiczny. Ssaki*, red. Kazimierz Kowalski (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991), 325.

⁵⁶ Chris Stuart, and Tilde Stuart, *Mammals of North Africa and the Middle East* (London–New Delhi–New York–Sydney: Bloomsbury, 2016), 20–21.

⁵⁷ Hdt. IV 192: ἔλαφος δὲ καὶ ἕς ἄγριος ἐν Λιβύῃ πάντων οὐκ ἔστι „Jeleni i dzikich świń w Libii zupełnie nie ma” (przekł. Seweryn Hammer). Zob. Herodot, *Dzieje*, t. 1, 343. Podobną opinię wyraża dwukrotnie rzymski encyklopedysta Pliniusz Starszy. Zob. Pl. *HN* VIII 51, 120: *cervos Africa propemodum sola non gignit* „Afryka jest jedyną krainą, w której nie rodzą się jelenie”; Pl. *HN* VIII 83, 228: *in Africa autem nec apros nec cervos nec capreas nec ursos* „W Afryce nie ma zaś dzików, ani jeleni, ani kóz, ani niedźwiedzi”. Zob. Gajusz Pliniusz Sekundus, *Historia naturalna*, t. 2, przekł. Ireneusz Mikołajczyk (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2019), 191, 239.

⁵⁸ Już Konrad Gesner w *editio princeps* (1556) stawia *crux philologorum* przed wyrazem ἴθαιναί, dodając na marginesie uwagę: „†vocabulum videtur corruptum”. Zob. Claudii Aeliani *Opera quae extant omnia*, 319.

brzmienie przypomina przekazaną we wszystkich kodeksach *De natura animalium* lekcję †ḡainai [hýainai]⁵⁹.

Pieśni Rigwedy, najdawniejszy zabytek literacki języków indoaryjskich, podaje pięć nazw gatunkowych odnoszących się do zwierząt rogatych z wyglądu przypominających jelenia, antylopę lub gazelę: wed. *rśya-*, *prśatá-*, *mygá-*, *rúru-*, *hariṇá-*⁶⁰. Z wymienionych powyżej nazw najbliższy fonetycznej transkrypcji [hýaina] wydaje się zoonim *hariṇá-* m. ‘gazela / Gazelle’, *hariṇī-* f. ‘samica gazeli / Gazelleweibchen’⁶¹, dobrze udokumentowany w językach średnioindyjskich (por. pa. *hariṇa-* m., *hariṇī-* f. ‘deer’, pk. *hariṇa-* m., *hariṇī-* f. ‘deer’⁶²) i nowoindyjskich (por. la. *haraṇ* m., *harṇī* f. ‘gazela indyjska / ravine deer’; as. *harinā*; beng. *harin*; or. *hariṇi*, *haraṇī* f.; pendż. *harn*, *h*, *arnā* m. ‘deer’; hi. *harin*, *haran*, *hiran* m., *harinā*, *harṇā*, *hirnā* m. ‘deer’; gudź. *haraṇ* n. ‘deer’; ma. *haraṇ* m./f./n., *harṇī* f. ‘ts.’)⁶³. Indoaryjski materiał leksykalny jasno dowodzi, że nazwa *hariṇá-* oznacza ‘gazelę indyjską’ (*Gazella bennettii* Sykes, 1831)⁶⁴, określaną angielskim mianem *ravine deer*⁶⁵.

Gazela indyjska (fot. 3.), zwana też czinkarą, ma ubarwienie jasnobrązowe, na brzuchu białoszare i jest mniejsza od sarny (wysokość w kłębie 65 cm, waga

⁵⁹ Warto pamiętać, że w czasach Megastenesa (IV–III p.n.e.) grecki fonem [h], występujący w pozycji inicjalnej, był jeszcze wymawiany.

⁶⁰ Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, 1291.

⁶¹ Grassmann, *Wörterbuch zum Rig-Veda*, 1649 (‘ein gelbes Thier, Gazelle’); Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch*, Bd. 3, 581 (‘Gazelle’); Mylius, *Wörterbuch Sanskrit-Deutsch*, 573 (‘Gazelle, Antilope’); Kochergina, *Sanskritsko-russkii slovar’*, 770 (Кочергина, *Санскритско-русский словарь*, 770) (‘газель’); Pontillo, *Dizionario sanscrito*, 376 (‘cervo, antilope’); Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, 1291 (‘a deer, antelope, fawn, stag’); Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch*, Bd. 2, 805 (‘gelbliches Tier, Gazelle’).

⁶² Trzeba zaznaczyć, że angielski wyraz *deer* oznacza nie tylko jelenia, ale także inne zwierzęta z rodziny jeleniowatych lub wołowatych. Konkretnie gatunki zwierząt determinują człony dyferencyjne, np. ang. *fallow deer* ‘daniel zwyczajny’ (*Dama dama* L., 1758), *raven deer* ‘gazela indyjska’ (*Gazella bennettii* Sykes, 1831), *red deer* ‘jeleń szlachetny’ (*Cervus elaphus* L., 1758), *reindeer* ‘renifer tundrowy’ (*Rangifer tarandus* L., 1758), *roe deer* ‘sarna europejska’ (*Capreolus capreolus* L., 1758), *spotted deer* ‘aksis czytal’ (*Axis axis* Erxleben, 1777). Apelatyw ang. *deer* jest odpowiednikiem niem. *Tier* n. ‘zwierzę’ (łowieckie ‘łania’) i wywodzi się z praformy pgerm. **deuzan* n. ‘dzikie zwierzę’. Zob. Kroonen, *Etymological Dictionary*, 94–95.

⁶³ Turner, *A Comparative Dictionary*, 809.

⁶⁴ Nazwa gazeli indyjskiej pozostaje w związku etymologicznym z przymiotnikiem wed. *harī-* adi. ‘czerwonobrzązowy, brązowy, płowy, bladeżółty, żółty, zielonkawy’, por. łac. *helvus* adi. ‘płowy; żółtawy’ (< ie. **ghel-*), zob. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch*, Bd. 3, 581; Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch*, Bd. 2, 805; Michiel de Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages* (Leiden–Boston: Brill, 2008), 282. Zoonim nawiązuje zatem do jasnobrązowego umaszczenia gazeli indyjskiej.

⁶⁵ Henry Yule, and Arthur Coke Burnell, *Hobson-Jobson. The Anglo-Indian Dictionary* (London: Wordsworth Editions, 1996), 758.

około 23 kg)⁶⁶. W porze godowej samiec gazeli indyjskiej staje się agresywny wobec konkurentów.

Fot. 3. Gazela indyjska (*Gazella bennettii* Sykes, 1831). Fot. M.V. Shreeram (2013).

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chinkara_-_Shreeram_M_V_-_Bikaner.jpg.

Istnieje duże prawdopodobieństwo, że pod zepsutą nazwą τῦαιναιτ kryją się samce gazeli indyjskiej. Elianowe przyrównanie gazeli indyjskiej do sarny jest ze wszech miar trafne, podobnie jak określenie jej wielkości (τὸ ζῷον δορκάδος μὲν ἦτρον). Co więcej, zakładana transkrypcja fonetyczna zachowanej lekcji τῦαιναιτ [hýainai] przypomina średnioindyjską nazwę tego zwierzęcia (pa. *harina-*, nom. sg. *háriṇo*, nom. pl. *háriṇā*). Te dwie przesłanki pozwalają przeprowadzić sanację tekstu za pomocą koniektury.

W przekazanej przez kodeksy lekcji zwraca uwagę brak śródgłosowej spółgłoski płynnej [r]. Najłatwiej zatem założyć, że w pierwowzorze greckim występowała litera ρ. Uzupełnienie zapisu o jeden grafem daje możliwość restytucji wyrazu: suponowana forma ὑάριναι [hýárinai] dość udanie oddaje palijski i prakrycki mianownik liczby mnogiej *háriṇā* ('gazele indyjskie'). Zaproponowana emendacja spełnia podstawowe wymogi krytyki koniekturalnej, gdyż wprowadza możliwie jak najmniejszą interwencję w zachowany tekst. Grecka końcówka -αι wynika z dostosowania formy obcej (pa., pk. *háriṇā*) do systemu fleksyjnego języka greckiego. Oczywiście, nie

⁶⁶ Mały słownik zoologiczny. *Ssaki*, s. 87; Castelló, *Bovids of the World*, 118–119.

można wykluczyć ewentualności, że tekst oryginalny (w monografii Megastenesa) zawierał formę ἄριuai [hárinai]. W każdym razie, ostateczna postać †ύαιuai† jest wynikiem interwencji kopisty, który nieznany i niezrozumiały dlań wyraz zastąpił innym o podobnym brzmieniu, nawiązawszy świadomie do greckiej nomenklatury zoologicznej.

Podsumowanie

W niniejszym opracowaniu dokonałam przekładu i krytycznej analizy piętnastego rozdziału księgi XV dzieła Klaudiusza Eliana Περὶ ζῴων ιδιότητος (*O właściwościach zwierząt*). Omawiany przekaz został, jak sądzę, zaczerpnięty z czterotomowej monografii Megastenesa Ἰνδικά (*Opis Indii*). Zidentyfikowałam trzy gatunki indyjskich zwierząt wystawianych corocznie do walki podczas jednodniowych igrzysk, organizowanych z inicjatywy króla Indii, prawdopodobnie Czandragupty, założyciela dynastii Mauriów.

Szczegółowe studia nad grecką i indyjską terminologią zoologiczną doprowadziły mnie do następujących konkluzji:

1. Zwierzęta określone mianem μέσοι, wymienione w tekście po oswojonych baranach (κριοὶ ἤμεροι) i opatrzone wyrażeniem „tak zwane” (οἱ καλούμενοι), należy zidentyfikować z uriałami, czyli samcami dzikiej owcy stepowej. Nazwa μέσοι, która w sensie zoologicznym reprezentuje typowe *hapax legomenon*, stanowi przykład greckiej substytucji fonetycznej średnioindyjskiego wyrazu *mēsa-* m. ‘baran, uriał’, por. pk. *mēsa-* m. ‘baran, owca’ (nom. sg. *mēso*), hi. *mes* m. ‘baran’, pr. *māṣē* ‘baran, uriał’.

2. Indyjskie nosorożce pancerne (*Rhinoceros unicornis* L., 1758) zostały w przekazie Klaudiusza Eliana określone mianem „jednorogich osłów” (ὄνοι μονόκερω), co kontynuuje poniekąd tradycję nazewniczą sięgającą Herodota, Ktezjasza i Arystotelesa. Grecki zoonim καρτάζωος m. ‘nosorożec indyjski’ (*hapax legomenon* użyte przez Eliana, NA XVI 20), będący adaptacją indyjskiego leksemu (por. skr. *khadga-viṣāna-* m. ‘nosorożec indyjski’, dosłownie ‘mający róg w kształcie sztyletu’, pa. *khaggavisāna-* m. ‘róg nosorożca’; syng. *kagavēṇā* ‘nosorożec’), nie przyjął się w piśmiennictwie greckim. Zwróciłam także uwagę na podobieństwo greckiej i indyjskiej terminologii dotyczącej nosorożca pancernego, por. skr. *ēka-śṛṅga-* m. ‘nosorożec’ (dosłownie ‘mający jeden róg’) vs. gr. μονόκερωσ adi. ‘mający jeden róg’, ὄνος μονόκερωσ ‘nosorożec indyjski’.

3. Opis rogatych zwierząt, określonych zepsutym mianem †ύαιuai†, nie pozostawia wątpliwości, że pod postacią rzekomych „hien pręgowanych” kryją się

w rzeczywistości gazy indyjskie (*Gazella bennettii* Sykes, 1831). Dokonałam drobnej koniektury zapisu, dodając jeden grafem do jednolitej lekcji kodeksów. Restytuowana przeze mnie forma ὑάριναι [h^ʷárinai] wydaje się niemal optymalną adaptacją palijskiego lub prakryckiego wyrazu *háriṇā* (nom. pl.). Prawidłowa postać ὑάριναι została zniekształcona na skutek fałszywego nawiązania (adideacji) do czysto greckiej formacji ὑαίραι f. pl. ‘hieny pręgowane’.

Wykaz skrótów

adi. – przymiotnik (adiectivum); afg. – afgański (paszto); ang. – angielski; arab. – arabski; aram. – aramejski; as. – asamski; att. – attycki dialekt języka greckiego; aw. – awadhi; awest. – awestyjski; beng. – bengalski; bur. – buruszaski; chorezm. – chorezmijski; cz. – czeski; f. – rodzaj żeński (femininum); gr. – grecki; gudź. – gudźarati; h. – hausa; hi. – hindi; ie. – indoeuropejski; jagn. – jagnobski; kal. – kala-sza; kaszm. – kaszmirski; kt. – kati; ku. – kumaoni; kurd. – kurdyjski; la. – lahnda; lit. – litewski; łac. – łaciński; łot. – łotewski; m. – rodzaj męski (masculinum); ma. – marathi; mar. – maryjski (czeremiski); marw. – marwari; n. – rodzaj nijaki (neutrum); nep. – nepalski; niem. – niemiecki; nom. – mianownik (nominativus); npers. – nowoperski; or. – orija; pa. – pali; part. – partyjski; pendź. – pendźabski; pgerm. – pragermański; pk. – prakrycki (prakryt); pl. – liczba mnoga (pluralis); pol. – polski; por. – porównaj; pr. – praszun; ros. – rosyjski; scs. – staro-cerkiewno-słowiański; skr. – sanskryt; stnord. – staronordycki; stwniem. – starowysokoniemiecki; syng. – syngaleski; szu. – szugni; ts. – to samo; wed. – wedyjski; zob. – zobacz; zyr. – zyriański.

Bibliografia

- Aelian. *On the Characteristics of Animals*. Ed. Alwyn F. Scholfield. Vol. 3. London: William Heineman–Cambridge (MA): Harvard University Press, 1959.
- Arystoteles. *Zoologia (Historia animalium)*. Przekład Paweł Siwek. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
- Beekes, Robert. *Etymological Dictionary of Greek*. Vol. 2. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- Boryś, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.

- Bose, Shibani. *Mega Mammals of Ancient India. Rhinos, Tigers, and Elephants*. New Delhi: Oxford University Press, 2020.
- Brust, Manfred. *Die indischen und iranischen Lehnwörter im Griechischen*. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, 2005.
- Castelló, José R. *Bovids of the World. Antelopes, Gazelles, Cattle, Goats, Sheep, and Relatives*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2016.
- Christol, Alan. „Greek and Indian Languages”. In *A History of Ancient Greek from the Beginnings to Late Antiquity*. Ed. Anastasios-Fivos Christidis. Vol. 1, 836–843. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Claudii Aeliani *De natura animalium libri XVII*. Ed. Rudolph Hercher. Lipsiae: B.G. Teubner, 1864.
- Claudii Aeliani *Opera quae extant omnia*. Ed. Conradus Gesner. Tiguri: Gesneri fratres, 1556.
- Claudio Eliano. *La natura degli animali*. Ed. Francesco Maspero. Vol. 1–2. Milano: RSC Libri, 1998.
- Claudius Aelianus. *De natura animalium*. Eds. Manuela García Valdés, Luis Alfonso Llera Fueyo, Lucía Rodríguez-Noriega Guillén. Berolini–Novi Eboraci: Walter De Gruyter, 2009.
- de Vaan, Michiel. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden–Boston: Brill, 2008.
- Edelman, Dzhoj I. *Etymological Dictionary of the Iranian Languages*. Vol. 5. Moscow: Nauka–Vostochnaya Literatura, 2015.
- Ètimologičeskij slovar’ slavyanskikh yazykov. *Praslavyanskij leksičeskij fond*. Ed. Oleg Nikolaevich Trubachev. T. 18. Moskva: Izdatel’stvo „Nauka”, 1993. [Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Ред. Олег Николаевич Трубачев. Т. 18. Москва: Издательство „Наука”, 1993].
- Focjusz. *Biblioteka*. T. 1. Przekład Oktawiusz Jurewicz. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986.
- Gajusz Pliniusz Sekundus. *Historia naturalna*. Vol. 2. Przekład Ireneusz Mikołajczyk. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2019.
- Gould, Edwin, and George McKay. *Encyclopedia of Mammals*. Sydney–San Francisco: Weldon Owen, 1998.
- Grassmann, Hermann. *Wörterbuch zum Rig-Veda*. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1873.
- Herodot. *Dzieje*. T. 1. Przekład Seweryn Hammer. Warszawa: Czytelnik, 1959.
- Hesychiei Alexandrini Lexicon*. Ed. Ian C. Cunningham. Vol. 2. Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2020.
- Holopainen, Sampsa. *Indo-Iranian Borrowings in Uralic. Critical Overview of the Sound Substitutions and Distribution Criteria*. Helsinki: University of Helsinki, 2019.
- Jurewicz, Oktawiusz. *Słownik grecko-polski*. Truskaw: Global Scientific Foundation, 2021.
- Kaczyńska, Elwira. „Considerations on Two Cruces Philologorum (Ael. NA 15, 15)”. *Philologia Classica*, vol. 16, no. 1 (2021): 32–39.

- Kitchell, Kenneth F. *Animals in the Ancient World from A to Z*. London–New York: Routledge, 2014.
- Klaudiusz Elian. „Nowe ciekawostki o zwierzętach”. Przekład Anna Maria Komornicka. *Meander*, vol. 59, no. 5–6 (2004): 392–403.
- Klaudiusz Elian. *O właściwościach zwierząt (wybór)*. Przekład Anna Maria Komornicka. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2005.
- Kochergina, Vera Aleksandrovna. *Sanskritsko-russkiy slovar'*. Moskva: Izdatel'stvo „Russkiy Yazyk”, 1987. [Кочергина, Вера Александровна. *Санскритско-русский словарь*. Москва: Издательство „Русский Язык”, 1987].
- Králik, Lubor. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda Vydavateľstvo SAV, 2015.
- Kroonen, Guus. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden–Boston: Brill, 2013.
- Liddell, Henry George, and Robert Scott. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Malinowski, Gościwit. *Zwierzęta świata antycznego. Studia nad „Geografią” Strabona*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003.
- Mały słownik zoologiczny. Ssaki*. Red. Kazimierz Kowalski. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991
- Mayrhofer, Manfred. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Bd. 1-3. Heidelberg: Carl Winter, 1956–1964.
- Mayrhofer, Manfred. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. Bd. 2. Heidelberg: Carl Winter, 1996.
- Monier-Williams, Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1999.
- Montanari, Franco. *Vocabolario della lingua greca*. Torino: Loescher, 1999.
- Morta, Krzysztof. *Świat egzotycznych zwierząt u Solinusa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004.
- Mylius, Klaus. *Wörterbuch Sanskrit-Deutsch*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1980.
- Obrador-Cursach, Bartolomeu. *The Phrygian Language*. Leiden–Boston: Brill, 2020.
- Poboźniak, Tadeusz. „Języki indyjskie”. W *Języki indoeuropejskie*. Red. Leszek Bednarczuk. T. 1, 245–273. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
- Pokorny, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–München: Francke Verlag, 1959.
- Pontillo, Tiziana. *Dizionario sanscrito*. Milano: Garzanti Editore, 1996.
- Ridpath, John Clark. *Cyclopedia of Universal History*. Section 2. Book 6. Boston: Balch Bros., 1895.
- Słownik grecko-polski*. Red. Zofia Abramowiczówna. T. 4. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- Smoczyński, Wojciech. *Lithuanian Etymological Dictionary*. Vol. 2. Berlin: Peter Lang, 2018.

- Stein, Otto. „Megasthenes”. In *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Hrsg. Wilhelm Kroll. Bd. 15(29), 230–326. Stuttgart: J.B. Metzlersche Buchhandlung, 1931.
- Stuart, Chris, and Tilde Stuart. *Mammals of North Africa and the Middle East*. London–New Delhi–New York–Sydney: Bloomsbury, 2016.
- Turner, Ralph Lilley. *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*. London: Oxford University Press, 1966.
- Witczak, Krzysztof Tomasz. „New Evidence for the Indo-European Terminology for ‘sheep’”. *Lingua Posnaniensis*, 45 (2003): 143–150.
- Yule, Henry, and Arthur Coke Burnell. *Hobson-Jobson. The Anglo-Indian Dictionary*. London: Wordsworth Editions, 1996.

Elwira Kaczyńska – dr hab. prof. UŁ, zatrudniona na stanowisku profesora uczelni w Katedrze Filologii Klasycznej Uniwersytetu Łódzkiego, dwukrotna stypendystka Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej (2001, 2002), autorka ponad 130 publikacji naukowych. Kariera naukowa: mgr (1996), dr (2000), dr hab. (2013), prof. UŁ (2016). W roku 2022 otrzymała nagrodę Rektora UŁ (zespołową) za cykl publikacji *Studia nad terminologią zwierzęcą*.

Elwira Kaczyńska – D.Sc., Prof. UL, employed as an associate professor in the Department of Classical Philology at the University of Lodz (Poland), two-time scholarship holder of the Foundation for Polish Science (2001, 2002), author of over 130 scientific publications. Scientific career: M.A. (1996), Ph.D. (2000), D.Sc. (2013), Prof. UL (2016). In 2022 she received team award of the Rector of University of Lodz for the series of publications entitled *Studies on animal terminology*.